УДК 81’373.45

Г.Х. Гыйләҗетдинова

«ХОЖЕНИЕ КУПЦА ФЕДОТА КОТОВА В ПЕРСИЮ» ӘСӘРЕНДӘ ШӘРКЫЙ ЧЫГЫШЛЫ ЛЕКСИКА

Статья посвящена исследованию восточных лексических элементов в «Хожении купца Федота Котова в Персию», памятнике путевой литературы XVII столетия. Купца Котова интересовали не только вопросы экономики, торговли, но и повседневной жизни персиян. В ходе анализа выявляется довольно внушительный пласт ориентализмов, функционирующих в исследуемом хожении. Показательно, что автор знал персидский и турецкий языки. В памятнике насчитывается около 100 лексем восточного происхождения, не считая перечисления букв алфавита и числительных. Котов использует восточные заимствования, которые уже адаптировались в лексической системе русского языка первой четверти XVII века и воспринимались как слова русские. Особую значимость в создании своеобразной картины мира хожения приобретают ориентализмы-экзотизмы, характеризующие разнообразные реалии восточной жизни – быт, денежные отношения, средства передвижения, наименования сооружений, религиозные праздники и др.

Ключевые слова: восточные лексические элементы, ориентализмы, хожение, русский язык, заимствование, словарный состав языка.

The article is devoted to the study of oriental lexical elements in «The Journey of the Merchant Fedot Kotov to Persia», a monument of travel literature of the 17th century. Merchant Kotov was interested not only in questions of the economy, trade, but also in the everyday life of the Persians. It is significant that the author knew Persian and Turkish. There are about 100 lexemes of Eastern origin in the monument, not counting the enumeration of letters of the alphabet and numerals. In the course of the analysis, a rather impressive layer of Orientalisms is revealed, functioning in the walk under study. Kotov used Eastern borrowings which were already adapted to the lexical system of the Russian language of the first quarter of the 17th century and were perceived as Russian words. Of particular importance in creating a picture of the world of wandering are orientalisms-exoticisms that characterize the various realities of Eastern life – everyday life, monetary relations, transport, names of structures, religious holidays, etc.

Keywords: oriental lexical elements, orientalisms, wandering, Russian language, borrowing, vocabulary of the language.

XVII гасыр сәяхәтнамәләре арасында «Хожение купца Федота Котова в Персию» әсәре аерым урын алып тора. Бу, барыннан да элек, әсәрдә ерак Көнчыгыш илләренең берсе – Фарсы иленең (Персия, Иран) үзенең бөтен милли үзенчәлекләре белән тасвирлануына бәйле. Федот Афанасьевич Котов сәүдәгәрләр нәселеннән булган һәм берничә дистә еллар Көнчыгыш илләре белән сәүдә иткән һәм фарсы һәм төрек телләрен дә яхшы белгән. 1623 елда ул патша Михаил Федорович һәм патриарх Филарет указы ниге-

зендә Әстерхан аша Фарсы иленә дәүләт казнасы товарлары белән җибәрелгән.

Котов сәяхәтенең тасвирламасы беренче тапкыр 1852 елда «О ходу в Персидское царство и из Персиды в Турскую землю и в Индею, и в Урмуз, где корабли приходят» дигән исем белән «Временник Императорского московского общества истории и древностей Российских» басмасында дөнья күрә. Котовның игътибар үзәгендә сәүдә мәсьәләләре генә булмаган, аны сәясәт, икътисад, тарих, география дә кызыксындырган. Ул фарсыларның гореф-гадәтләрен тасвирлый: «При написании заметок купец часто использовал слова “говорят”, “рассказывают”, то есть для получения информации применял не только метод наблюдения, но и опроса, выступая в роли любознательного журналиста-исследователя» [Федоркова, с. 58].

Котов әсәренең теле төгәл һәм чикләнгән, аңлаешсыз формулировкалардан азат булуы белән аерылып тора. Бу Илчелек приказы өчен билгеләнгән эш документларына куелган таләпләргә тулысынча туры килгән. Сәяхәт турында кечкенә генә хисапта ориентализмнарның киң катлавы урын алган. Котов аларны әсәргә аерым бер милли колорит биргән Шәрык чынбарлыгының үзенчәлекләрен тасвирлау өчен куллана. Ориентализмнар дигәндә, без Шәрык телләреннән (төрки, гарәп, кытай, фарсы телләре) кергән алынмаларны күз алдында тотабыз. Безнең исәпләүләр буенча, Котовның әсәрендә, алфавиттагы хәрефләрне һәм саннарны санап чыгуны исәпләмәгәндә, шәркый чыгышлы 100 ләп лексема бар.

Аның маршрутының шактый өлеше елга һәм диңгезләр буйлап хәрәкәт итү белән бәйле булганлыктан, әсәрдә су транспорты атамалары очрый. Мәсәлән, судно исемнәре арасында Шәрык телләреннән алынмалар очрый: *сандал* «бер мачталы төрек каботаж судносы». Чагыштыр, мәсәлән: *«А товары возят з бус в Астрохань и из Астрохани сандалы и павоски»* [Хожение…, с. 32].

Сәүдә юлы ул вакытта яхшы билгеле булган һәм ул күп кенә эре шәһәрләр (Түбән Новгород, Казан, Царицын, Әстерхан, Дәрбәнд, Казбин һ.б.) аша узган. Котов өчен шәһәрләр арасындагы ераклыкны күрсәтү мөһим була, моның өчен ул шәркый чыгышлы *агач* сүзен (төрек, азәрб. аүаč «6 чакрымнан җиде чакрымга кадәрге аралык») куллана: *«От Низовой ходу до Шаврина четыре агача ... а по рускому во всякой агачи по 5 верст. А итти полями и мокрым местом»* [Хожение…, с. 33].

Моннан тыш, ул юлның нинди булуын һәм бу урыннар буйлап хәрәкәт итү ысулын күрсәтә: *«А от Низовой ход в Шемаху по горам высоко ... а ходят на конях, и на верблюдех ... на вьюках, а тележного пути нет»* [Хожение… с. 32–33]. Биредә Шәрык телләреннән алынган *вьюк* (төрек, чагат., алт., уйг. «йөк, авырлык») сүзе йөк хайваннарын, барыннан да элек, үтеп йөрүе авыр булган таулы урыннарда, дала һәм чүлләрдә алыштыргысыз ишәк һәм дөяләрне белдерә.

Әсәрдә Фарсы илендәге таможня пошлиналары турындагы мәгълүматлар аерым урын алып тора. Әйтик, Тарка һәм Дәрбәндтә, Котов хәбәр итүенчә, сәүдә итүчеләрдән *«бөек пошлиналар»* алалар, ә Кураны кичкәндә *«рахтаны емлют с верблюда по две абасы»* [Хожение… с. 36]. Шәрыктан кергән *рахтан* сүзе юл пошлиналары җыючыны (чагыштыр: фарс. *раһдан* «үткәреп торучы», *раһдар* «юл сакчысы», «юл пошлиналары җыючы»), *абаса* – фарсыларның көмеш тәңкәсен (20 тиен чамасы) аңлата.

Котовны, сәүдәгәр буларак, барыннан да элек икътисад һәм сәүдә мәсьәләләре кызыксындырган. Әсәрдә әлеге өлкәләргә караган атамаларның төп өлешен Шәрык алынмалары тәшкил итә – *батман* «үлчәү берәмлеге», *деньги*, *товар*, *казна* һ.б. Чагыштыр: *«А все продают в вес в батманы: дрова, и траву, и муку, и пшеницу, и масло… и всякие овощи»* [Хожение…, с. 44].

Аның өчен шулай ук үзе килгән илдә нинди товарлар белән сату итү, анданиләр җитештерелү, нинди товарлар һәм аларның кайсы илләрдән китерелүе турында хәбәр итү дә мөһим була. Сәүдә предметлары арасында тукыма (*дороги* «Көнчыгыш ефәк тукымасы», *киндяк* «киҗе-мамык тукыманың бер төре», *миткаль* «мамыктан юка тукыма»), салкын корал (*сабля*) атамаларын, көнкүреш әйберләрен (*сундук, шатер*) белдергән Шәрык алынмалары бар. Сәяхәтче сүзләренә караганда, *«Тут делают дороги кашанские, и бархаты, и кизылбашские камочки … а миткали привозят из Индеи и из арап и в том ряду товары торгуют… и сабли и шатры делают у шаховых ворот»* [Хожение…, с. 41–42].

Чит ил шәһәрләре турында сөйләгәндә, Котов кәрвансарайларга – Якын һәм Урта Көнчыгыш сәүдә юлларындагы юлаучылар йортларына зур игътибар бирә: *«А по дороги от Шаврани до Шамахи стоят три карасамраи, а по руски – гостиные дворы, каменные, крепки и добры, с амбары и конюшнями и с вороты…».* Әсәрдә *кәрвансарай* ориентализмы төрле фонетик вариантларда бирелгән *(«карасамраи», «карамсараи», «карамраи»).* Бу исә ядкәр язылган вакытта – XVII гасырның беренче чирегендә әлеге сүзнең рус телендә әле үзләштерелеп бетмәве турында сөйли. Әлеге лексеманың «Хожение гостя Василья»да (1466 ел) беренче тапкыр теркәлгән варианты белән чагыштыр: *«Рѣка великы Евфрантъ сквозь его идетъ да разведена подо всѣ и торги по улицам и по кѣрмасараемъ»* [Хожение гостя Василья, с. 103]. Рус телендә алынманың фонетик-график адаптациясе XVII гасырның икенче яртысында гына тәмамлана. Мәсәлән, Арсений Сухановның «Проскинитария»сендә түбәндәге юлларны укыйбыз: *«Въ 17 день приѣхали въ Генджу въ обѣдъ, стали въ караванъсараѣ»* [Проскинитарий… с.103].

Котов үзен кызыксындырган башка экзотик корылмалар турында да яза. Әйтик, *кафа* – «Шәрык каһвәханәсе», *киюз* – «киоск, павильон», *мечеть* – «мөселманнарның гыйбадәт йорты». Уеп-кисеп бизәк төшереп, алтын йөгертеп эшләнгән таш мәчетләр сәяхәтчегә аеруча

матур булып тоела. Исфаханда төзелеп килгән зур мәчет хакында ул менә нәрсә ди: *«А величеством мечеть от больших дверей 80 сажен, а поперег и с приделы ...со 100 сажен, а камен делан рознои, и делом и каменем строино...уряжена что ...невеста... и в мечети выписано золотом»* [Хожение…, с. 43].

Фарсы иленең иң борынгы шәһәрләреннән берсе булган Казвинны тасвирлаганда, аның урам тамашалары (*тамаша*) уза торган үзәк мәйданы (*майдан*) турында сүз бара. Котовның юл язмаларында *майдан* алынмасы шактый еш (30 лап) очрый. Бу исә Шәрык шәһәрләре тормышында базар мәйданнарының мөһим роль уйнавы хакында сөйли: анда «төрле товарлар» белән сату итеп, бәйрәмнәр, тантаналы йөрешләр уздырып кына калмаганнар, хөкем дә иткәннәр, җәза да биргәннәр һ.б. *Майдан* лексемасы, академик Н.К. Дмитриев фикеренчә, фарсы теленнән кергән: «Перс. *меидан* «площадь, арена», откуда тур., тат. и др.» [Дмитриев, с. 28]. Шунысы игътибарга лаек: *майдан/мойдан* ориентализмы «мәйдан, җыен урыны; базар мәйданы» мәгънәсендә беренче мәртәбә XVII гасыр башында Мәскәү Русеның Фарсы иле белән дипломатик багланышлары яктыртылган «Посольство князя М.П. Барятинского» (1619) истәлегендә теркәлгән: *«Подлинно де я про тоѢ статью самъ не вѢдаю, а слышал де я про тоѢ статью на мойданѢ»* [Словарь русского языка…].

Котов әсәрендә билгеләнгән *тамаша/томаша* алынмасы да шәркый чыгышлы (чагыштыр: фарс. тӓмāшā, тат. тамаша) һәм «халыкка махсус әзерләп күрсәтелә торган күренеш, уен яки сәхнә әсәре»н белдерә. Сәяхәтче берничә тапкыр үзе керткән *тамаша* лексемасын һәм *тамаши делать* сүзтезмәсен эш көннәрендәге, мөселман бәйрәмнәрендәге һ.б. тамашаларны тасвирлаганда куллана. Мәсәлән, сәяхәтче рамазан аенда (мөселман календаре буенча тугызынчы ай – ураза ае) фарсыларның төнге тормышын түбәндәгечә бәян итә: *«И пост у них таков: в день ни пьют, ни ядят, а как солнце заидет и они пьют и ядят мясо ... и в кафах и на маидане играют, пляшут, и всякие тамаши делают»* [Хожение…, с. 48].

Котов әсәрендә төрле кабиләләр һәм халыклар – кабардалылар, лезгиннар, татарлар, яһүдләр, нугайлар турында этнографик мәгълүматлар да китерелә. Ул алар белән сәяхәт вакытында очрашкан: Мәсәлән: *«А за станицею ходят стрелцы, и татарове юртовские для оберегания от казаков и от казыевских тотар»* [Хожение…, с. 32]. Шунысын да билгеләп үтәргә кирәк: автор фарсыларны *кизылбаши,* ягъни кызылбашлар (кызыл төстәге чалма кигән фарсыларның борынгы кушаматы) дип атый. Мәскәү Русендә фарсыларны хәтта рәсми документларда да кызылбашлар дип теркәгәннәр. Әсәрдә *Кизылбаш* топонимы да (кызылбашлар яшәгән территория, ягъни Фарсы иле) очрый: *«А от Астрохани ходят в Кизылбаши и в мелких стругах»* [Хожение…, с. 35]. Котов үзенең юл язмаларында Фарсы илен «кизылбашские земли», «персицкая земля», «шахская земля» дип тә исемләгән.

Культурологик планда фарсыларның тормыш-көнкүрешен күзәтү язмаларда аерым урын алып тора. Котов фарсыларның киемсалымын, аяк, баш киемнәренең исемнәрен тәфсилләп тасвирлаган, алар арасында Шәрык алынмалары зур төркемне тәшкил итә: *башмак, кафтан, колпак, кушак, чулки, штаны* һ.б. Алар бу вакытка инде үзләштерелгән гомумрус лексикасына караган. Көнкүреш лексикасы рәтендә түбәндәге ориентализмнарны билгеләп үтәргә мөмкин: *ковер*, *пьяля* «пиала», *хамъян* «карман», *чирак* «шәмдәл», *чихир* «көчле шәраб». Шәрык сүзләренең күбесе социаль мөнәсәбәтләр өлкәсе белән бәйләнгән (*бек* «төрки халыкларда югары дәрәҗәле түрәләр титулы», *дорога* «хөкүмәт чиновнигы», *салтан*, *тюфянчей* «укчы», *хан*, *шах*): *«И выедет дорога, а по нашему городовой боярин»* [Хожение…, с. 49].

Котов әсәрендә табылган кайбер Шәрык алынмалары дин өлкәсенә карый. Бу – башлыча гарәп чыгышлы сүзләр. Алар арасында руханиларның (*абдал* «дәрвиш, монах», *мулла,* кешит/кешиш «рухани»), дога («Фатха» «Әл-Фатиха» – Коръәннең беренче сүрәсе), мөселман бәйрәмнәренең (*байрам рамазан*, *байрам курбан, баирам наурус*) атамалары. Мәсәлән: *«Первой у них праздник год починают марта месяца, как в небе увидят млад месяц. И тот у них праздник зовут баирам наурус, а по нашему новои год»* [Хожение…, с. 47].

Шунысын да билгеләп үтү мөһим: генетик состав (чыганак тел) күзлегеннән караганда, әсәрдәге фарсылар тормышының сәүдә, көнкүреш һ.б. аспектларын тасвирлаган Шәрык алынмаларын күбесенчә төрки-татар чыгышлы сүзләр тәшкил итә. Чагыштыр, мәсәлән, *байрам* «бәйрәм», *башмак, бек, казна, киндяк* «киҗе-мамык тукыма», *колпак, миткаль* «юка тукыма», *тюфянчей, чулки, шал* «тукылган зур яулык», *чирак* тюркизмнары, алар арасында *ковер, шатер, штаны* һ.б. кебек борынгы төрки алынмалар аерылып тора. Мәсәлән: *«А жонки ходят закрывшися в тонкие миткали… А у всех жонок штаны и у девок»* [Хожение…, с. 55].

Алынма шәркый сүзнең телгә үтеп керү ысуллары һәм алымнары төрле булырга мөмкин. Ул еш кына рус теленә тәрҗемәсе белән бергә бирелгән: *«А у обоих ворот стоят беки да тюфянчеи, а по рускому дети боярские да стрелцы»* [Хожение…, с. 42]. Чит тел лексемасының мәгънәсе ул аңлаткан чынбарлыкны тасвирлау аша да ачыла: *«По обе стороны поделаны полаты каменные, а зовут кафы»* [Хожение…, с. 43]. Котов еш кына Шәрык алынмаларын чагыштыру ярдәмендә аңлаткан: «*А по обе стороны татарские юрты, чтобы наши русские деревни*» [Хожение…, с. 31]. Кайвакыт алынма сүзләр аңлатылмаган, һәм укучы ориентализмның мәгънәсен контекстка таянып кына чамалый алган. Чагыштыр: *«Собралися весь народ на майдан против шаховых болших ворот, а все с куфшины, и с пьяли, и с чарки»* [Хожение…, с. 48].

Шулай итеп, Котов Фарсы патшалыгына сәяхәтен бәян итеп, Шәрык дәүләте чынбарлыгының төрле якларын – социаль, көнкүреш,

дини тормышын характерлап бирә. Орентализмнарның тематик һәм тел ягыннан төрлелеге, шулай ук әсәр текстында аларны шәрехләү ысуллары, бер яктан, авторның Шәрык дөньясын ничек кабул итүе, аның белеме һәм сәяхәт кылу максатлары турында сөйли, ә икенче яктан, сәяхәтнамә жанрының стилистик үзенчәлеге булып тора. Шул ук вакытта Котов XVII гасырның беренче чирегендә рус теленең лексик системасына инде кереп урнашкан Шәрык алынмаларын (*башмак*, *казна*, *ковер*, *товар* һ.б.) куллана. Сәяхәттә Шәрык дөньясының милли үзенчәлекләрен характерлаган ориентализм-экзотизмнар (*абаса*, *кешиш*, *рахтан*, *тюфянчей* һ.б.) аерым культурологик кыйммәткә ия. Мондый эквивалентсыз сүзләр, башка этносның (бу очракта фарсыларның, Фарсы иле территориясендә яшәүче башка халыкларның) чит реалияләрен һәм төшенчәләрен билгеләп, реципиент тел системасында ассимиляцияләнмәгән килеш калган, аның пассив лексикасы составында гына сакланган.

Әдәбият

Дмитриев Н.К. О тюркских элементах русского словаря // Лексикографический сборник. М.: ГИС, 1958. Вып. 3. С. 3–47.

Проскинитарий Арсения Суханова // Православный палестинский сборник. СПб., 1889. Т. 7. Вып. 3. С. 3–300.

Словарь русского языка XI–XVII вв. Вып. 9. М.: Наука, 1982. 357 с.

Федоркова И.Р. Образ русского купца: стереотипы и реальность // Научные труды Московского университета. 2019. № 5. С. 49–72.

Хожение гостя Василья 1465–1466 гг. // Православный палестинский сборник. СПб., 1896. Т. 2. Вып. 3. С. 1–25.

Хожение купца Федота Котова в Персию. Публикация Н.А. Кузнецовой. М.: Изд-во восточной литературы, 1958. С. 25–60.

Гыйләҗетдинова Гөлинә Хәйретдин кызы,
филология фәннәре докторы, профессор,
ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының
ареаль лингвистика бүлеге өлкән фәнни хезмәткәре